

історії недільних шкіл 60-х рр. XIX ст. на Чернігівщині. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1984.

2. Удод О. П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кінець XVIII- 1 пол. XIX ст.) / // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1984. – С.230.

3. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С.15.; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1968, - С.189.

4. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – М.-Л., 1946. – С.64.

5. Ерошкин Н. П. Вказана праця. – С.190.

6. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 5 187. – Арк. 2- 175.

7. Удод О. П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кінець XVIII- 1 пол. XIX ст.) // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1984. – С.230.

8. Удод О. П. Навчально-виховний процес у початкових школах кінця XVIII- 1 пол. XIX ст. // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства, присвячена XXVIII з'їзду КПРС (грудень 1985). Тези доповідей. – С.159.; Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С.60.

9. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 15.

10. Там само. – Спр. 467. – Арк. 47.

11. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII- в 1 пол. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1969. – №9. – С.87.

12. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 651.

13. Там само. – Арк. 1, 11, 15, 117.

14. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С. 64.

15. Там само. – С. 65-66.

16. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 15.

17. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 13-14.

18. Там само. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 3, 9.

19. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 49, 58.

20. Там само. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 467. – Арк. 47.

21. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 218. – Арк. 44, 56, 62, 68, 74, 80.

22. Там само. – Спр. 218. – Оп. 1. – Спр. 44, 56, 62, 68, 74, 80.

23. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII- 1 пол. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1969. – №9. – С. 87.

24. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 25, 37, 41, 44, 46.

25. Там само. – Арк. 142-143.

26. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 3.

27. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С. 67.

28. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 304. – Арк. 3.; Домонтович М. Матеріали для географії и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1868. – С.250.

29. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 679. – Арк. 2.

30. Там само. – Ф. 1504. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 9.

31. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С.75.

Юлія Якубіна

НІЖИНСЬКИЙ ПЕРІОД БІОГРАФІЇ МИКОЛИ ГОГОЛЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Проблема наукової біографії Миколи Гоголя залишається актуальною, незважаючи на те, що перші кроки зі створення життєпису почали здійснюватися ще у 1852 році, одразу ж після смерті письменника. На сьогодні склався пласт наукових розвідок, присвячених постаті М. Гоголя, його оточенню, багатогранній творчості. У гоголезнавстві визначилося коло важливих проблем і напрямків досліджень, з-поміж яких окремий вектор складають біографічні студії. Проте, як зазначає Н. Крутікова, “задача создания научной биографии Гоголя до сих пор

остається открытою, незважаючи на багатство і різноманітність опублікованих і неопублікованих джерел, і на те, що особистість Гоголя, його образ життя і творчість по-прежнему займають увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників» [1, 321]. Перспективність цього напрямку вивчення сьогодні пояснюється зміною ідеології досліджень і новими літературознавчими підходами.

Першою спробою такого біографічного дослідження постаті Миколи Гоголя став нарис П. Куліша «Несколько черт для биографии Николая Васильевича Гоголя» [2]. Це, власне, заклало початки наукового життєпису Гоголя. Поява такої розвідки була на часі, літературна громадськість відчувала гіркоту втрати, усвідомлюючи суспільне значення його творчості. І хоч певна розгубленість панувала серед друзів і недругів письменника, публікація не залишилася поза увагою.

Перша праця Куліша містила фактичні неточності щодо дати і місця народження М. Гоголя, проживання його батьків тощо, що викликало негативну реакцію родичів, близьких, знайомих письменника [3]. А.В. Гоголь, сестра письменника, охарактеризувала статтю як таку, в якій «дуже мало правди» [4]. Інші роботи, зокрема Г. Данилевського [5] і В. Гаєвського [6], які вийшли друком у тому ж 1852 році, вимагали від біографа осмислення, врахування нових матеріалів і вказаних зауважень [7].

З того часу робота П. Куліша над біографією проходила в умовах змагальності на тлі публікацій, що містили не тільки критичні відгуки [8], але й нові відомості про Гоголя [9].

Не ставлячи за мету дати повний бібліографічний огляд написаного про письменника, зосередимося на дослідженнях, у яких приділяється увага ніжинському періоду його біографії. У гоголезнавстві це час перебування Миколи Гоголя у Ніжинській гімназії вищих наук кн. Безбородка протягом 1820-1828 років. Історіографія його різнобічного висвітлення нараховує більш ніж півтора століття.

Ніжинська гоголіана сьогодні налічує великий корпус досліджень, який вимагає бібліографічного обліку. Цінним здобутком стала праця ніжинських науковців «Н.В.Гоголь и Нежин: Нежинская гимназия высших наук князя Безбородко, начало творчества» [10]. Бібліографічний довідник містить понад 1033 позиції. Протягом двох останніх десятиліть з'явилося багато як вітчизняних, так і зарубіжних досліджень із зазначеної теми. Наша увага зосереджена на тих публікаціях, що дозволяють відстежити зміни векторів пошуку науковців і пролити світло на ніжинський період біографії Миколи Гоголя.

П. Куліш у статті «Несколько черт для биографии Николая Васильевича Гоголя» зазначив: «в Нежинской Гимназии мы находим его уже прямым писателем, даже журналистом и отличным актером» [2, 192]. Це категоричне твердження заклало алгоритм, за яким формуватиметься виразний напрям наукових інтересів перших біографів та дослідників: становлення та творчий потенціал М. Гоголя періоду його навчання в гімназії вищих наук. Обов'язковими об'єктами подальших студій наступників П. Куліша стануть Гоголеві учнівські проби, участь у виданні рукописних журналів та підготовці вистав гімназичного театру. Отож роль і місце гімназії у творчому становленні письменника стало одним із центральних питань гоголівської наукової біографії.

Перші опубліковані мемуарні свідчення були пов'язані з перебуванням Миколи Гоголя у Ніжинській гімназії вищих наук. Посилання на спогади колишнього вчителя І.Г. Кулжинського, шкільного товариша І. Пашенка (правда, з неточно вказаними ініціалами) у статті В. Гаєвського [6, 143], оприлюднення В. Негрескулом [9] спогадів наглядача гімназії Періона і публікація власних спогадів І. Кулжинським [11] разом із появою Кулішевого «Опыта биографии Николая Васильевича Гоголя. Период первый» [12] дали багатий матеріал для гоголезнавців. Принагідно зазначимо, що мемуарні свідчення, видані разом з нарисами під однією обкладинкою «Лицей князя Безбородко» наприкінці 50-х років XIX ст. [13], стали помітною подією у гоголезнавстві. Вони сьогодні не втратили свого значення й сприймаються як одне із найважливіших джерел

вивчення історії гімназії вищих наук і, зокрема, гоголівських 20-х років XIX ст.

Опублікований в 1854 р. П. Кулішем “Опыт биографии” містив відредагований варіант першої розвідки. У новій редакції практично без змін залишилась інформація про перебування Гоголя в Ніжинській гімназії. Уточнюючи, П. Куліш називає ім'я слухача першого поетичного твору майбутнього письменника: баладу “Дві Рибки” Гоголь читав М. Прокоповичу. Ніжинський період був доповнений двома гімназичними листами М. Гоголя у Петербург до Г.І.В*** (Г.І. Висоцького), ще один з трьох відомих листів до цього адресата пізніше надрукував П.В. Владіміров [14]. Додатки складали, за винятком “Дворянского протокола Гоголя”, документальну базу характеристики ніжинського періоду: “Письмо Гоголева отца к директору гимназии Высших наук Князя Безбородко, В.Г. Кукольнику”, “В Конференцию Гимназии Высших наук Князя Безбородко от ученика 9-го класса Гоголь-Яновского Прошение”, “Отметки успехов Гоголя в науках и поведении, сделанные в общем выводе за 1828 год”, “Отрывок из журнала, веденного надзирателями гимназического пансиона во время пребывания в нем Гоголя”.

Статті та рецензії в “Москвитянине”, “Отечественных записках”, “Северной пчеле”, “Современнике” з приводу появи “Опыта биографии” підтверджували актуальність дослідження. Деякі з них містили звинувачення на адресу автора: “каждое новое разглаговление Гоголе на прежний высокопарный лад сбавляет что-нибудь с величия и ценности идола. Автор “Опыта биографии” не ожидал, наверное действия, которое производит его творение: до прочтения этого панегирика, многие имели гораздо выгоднейшее мнение о Гоголе” [15].

Після публікації першої частини “Опыта биографии” (Современник, 1854, №2) редакція отримала і надрукувала листа з критичними зауваженнями на адресу П. Куліша, а разом і копію зі шкільного атестата Гоголя. Біографу вказували на неповноту і хибність окремих висновків щодо навчання у гімназії. Якщо нелюбов Гоголя до математики підтверджувалася відповідною оцінкою у атестаті, то щодо “языков французского и немецкого” у критика були зауваження: “трудно согласовать слова автора настоящей статьи с аттестатом, ибо во французском языке он оказал успехи “очень хорошие”. “Превосходные успехи” з німецької мови так само вимагали осмислення: “чтобы получить подобную отметку, нельзя было иметь отвращения к этому языку... профессор Зингер, по-видимому, воздаёт должное, потому что слово это встречается в аттестате Гоголя только два раза” [16, 153].

У підсумковій роботі над біографією письменника, якою стали “Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем” [17], гімназичний період був пред'явлений з уточненнями і новими доповненнями. П. Куліш уточнив дату від'їзду М. Гоголя до Петербурга після закінчення гімназії (1828 р.). З'явився коментар автора з приводу вивчення М. Гоголем іноземних мов [17, I, 21] і подвійного прізвища, а також фрагмент з опублікованих спогадів І.Г. Кулжинського [17, I, 23-24], усна розповідь Г. Висоцького про літературну творчість Гоголя – акровірш, присвячений Бороздін, і сатира про Ніжин [17, I, 24-25]. Ніжинський період біографії доповнили листи Гоголя-гімназиста і опис його записника “Книга Всякої Всячини, або Підручна Енциклопедія”, започаткованого в 1826 році. Дотримуючись в “Опыте биографии” уже усталеного поділу життєпису на три періоди, П. Куліш розділив “Записки” ще й на глави. У першому періоді з'явилися глави 2 і 3, пов'язані з перебуванням М. Гоголя у гімназії вищих наук. Саме таке структурування матеріалу обґрунтовувало логічне виокремлення гімназичного періоду біографії письменника не тільки хронологічно, але й змістовно. Адже відповідно до задуму біографа, викладений матеріал (у тому числі і той, що стосується шкільних років) мав слугувати переконливою ілюстрацією цілеспрямованого та усвідомленого (з гімназичних років) устремління Гоголя до реалізації життєвого призначення, розкривати витоки мотивації його християнського служіння обраності, що формулювались усім життям

письменника, починаючи від народження. За спостереженням К.П. Ісаєнко, Куліш, наслідуючи “житійну літературу”, при створенні біографії Гоголя використав схему, “яка передбачала наявність трьох головних елементів: легенда про предків або “чудо” приходу на цей світ і юнацькі роки; підтвердження призначення, подвижництво і страждання; уславлення земних діянь та канонізація образу [18, 87]. Відповідно до задуму П. Куліша, у біографії Гоголя акцентованими мають бути ті фрагменти життя, які б переконливо підтверджували ідею Божого промислу, пов’язану з появою людини з незвичною долею, відмінною від інших: містичне знайомство батьків, втрата молодим подружжям перших дітей, чудесна поява сина, названого на честь Миколи-Чудотворця, страждання, викликані втратою брата, батька, усвідомлення свого високого призначення. Гімназичний період біографії поданий М. Кулішем у своєрідному обрамленні. Його викладу передував епізод провіденційної зустрічі батьків М. Гоголя у розповіді М.І. Гоголь: “Ему указала меня Царица Небесная, во сне являясь ему. Он меня тогда увидал, неимеющую году, и узнал, когда нечаянно увидал меня в том же самом возрасте, и следил за мной все возрасты моего детства”. Саме на ці слова, на думку біографа, варто звернути особливу увагу, оскільки вони “характеризують сферу первых понятий и верований Гоголя” [19, 99]. Виклад першого періоду біографії П. Куліш завершує висновком про те, що коріння подальшого складного і розмаїтого “внутрішнього життя” Гоголя “надобно искать в темной и таинственной почве детства... первые движения детского ума нередко проявляют те идеи, для распространения которых гениальная натура призвана в мир” [19, 134].

Посилання П. Куліша на контакти з колишніми співучнями й викладачами М. Гоголя разом з одночасним оприлюдненням листів і документів гімназичного періоду формували документальну базу та надавали правдивості життєпису. Наведені біографом факти були відібрані відповідно до поставленої мети і відповідали задуму: “проследить биографию духа”. Інакшість Гоголя, його відмінність від інших є домінантою оповіді про шкільні роки. Несхожий на інших, проте „любимец своих товарищей”, йому відпущено обирати товаришів “между ними немногих только, и самых лучших по нравственности и способностям”. Та й наставниками він атестований як учень “скромный” і “добронравный”, котрий уникав “всего низкого и коварного”. Обранець долі глибоко ховає у собі найпотаємніші думки й сподівання, його духовна “окремішність” зумовлює своєрідну маргінальність ніжинського існування, а сам він видається “загадкою для всех”. Формальна сторона навчання його не цікавила, оскільки не служила реалізації високих помислів і призначення. Водночас його внутрішній розвиток ніби відбувався сам по собі. Куліш підсумовує: “Можно сказать вообще, что Гоголь мало вынес позаний из Нежинской гимназии высших наук, а между тем он развился в ней необыкновенно” [19, 102], безпідставно вважаючи Гоголя “одним из слабейших воспитанников в гимназии”, котрий не володів “даже и умеренным запасом сведений по какой бы то ни было отрасли знания” і не міг “написать без орфографических ошибок страницы” [19, 135]. Така применшена оцінка формальної ролі гімназії вищих наук у формуванні творчої особистості М. Гоголя відповідала гоголезнавчій концепції Куліша, в якій визначався акцент на духовному саморозвитку особистості. Ця ідея була засвоєна гоголезнавством і мала своїх прихильників. Формуванню негативної думки про роль гімназії сприяли вперше оприлюднені П.Кулішем у “Записках” Гоголеві висловлювання, зокрема, про змарновані шість років в “глупом заведении” (лист до матері від 1 березня 1828 р.). Та чи не найбільший вплив на критиків справили відгуки М. Гоголя про шкільні роки у “Авторській сповіді”, опублікованій у 1855 році: “надобно сказать, что я получил в школе воспитанье довольно плохое”, “я был уверен, что много, подобно мне, воспитались в школе плохо” [20, 443, 444.]. Сформований Гоголем негативізм посилювався ще й тим, що оцінка школи містилася саме у “Авторській сповіді”, заглибленій у аналіз внутрішньої природи самого автора. Власне, обраний Гоголем жанр викладу апріорі виключав елемент нещирості автора чи сумніву

читача. Особливий авторитет авторського слова, високий духовний заряд у “Авторській сповіді” перетворював викладене в ній у сакральний текст і надавав особливого значення. Увиразнення апостольського профілю Гоголя забезпечувалося усвідомленням обраності та присутністю “у долі автора моментів, близьких до житійних” [21, 14]. Саме відтоді оцінка школи у житті М. Гоголя стала дискусійним питанням.

З часом написане Кулішем стало сприйматися критичніше: “Устаревшие книги, сохранившие свое значение и до сих пор, благодаря включениям в текст устным воспоминаниям о Гоголе близких к нему лиц современников” [22, XVIII]. Зібрана ним документальна база вимагала, звичайно, корегування й неупередженого тлумачення. Саме тому Куліш-гоголезнавець, праці якого сьогодні перевидаються [23], [19], постійно привертав увагу дослідників. Цій сфері його діяльності присвячені наукові розвідки П. Рудіна [24], І. Романченка [25], Г. Вібе [26], Ж. Ляхової [27], К. Ісаєнко [28], І. Виноградова [29], П. Михеда [30].

70-і роки позаминулого століття позначилися, крім уваги до спогадів про Гоголя та епістолярію різних періодів його біографії, накопиченням фактичного матеріалу про навчальний заклад у Ніжині, в якому формувався і творив перші опуси майбутній письменник. Так з’явилися перші розвідки про релігійну та духовну освіту в Ніжині. Історію заснування в гімназії вищих наук домової церкви виклав у нарисі “Институтская Свято-Александровская церковь в Нежине: Историко-статистический очерк” її протоіерей А. Хойнацький [31]. Автор дослідження багато уваги приділяє висвітленню того періоду з історії домової церкви гімназії, коли Микола Гоголь був її прихожанином. Пов’язуючи розвиток релігійного виховання в гімназії з відкриттям церкви, А. Хойнацький детально описує етапи її становлення і кульмінацію – церемонію освячення церкви, на якій з-поміж “присутствовавших воспитанников пансионеров второго начального отделения” був М. Гоголь [31, 15]. Введення А. Хойнацьким архівних матеріалів, зокрема витягів із журналів конференції гімназії, висвітлення діяльності П.І. Волинського як протоієрея і законовчителя [31, 48-54], розширили і деталізували уявлення про організацію та програму релігійного виховання у навчальному закладі. Навчання М. Гоголя у гімназії припадало на час, як зазначав М. Арістов, коли “главным основанием учения и воспитания юношей поставлено религиозное образование... из школы делали монастырь” [32, 85.]. Новим у гоголезнавстві було поставлене А. Хойнацьким питання про витоки і характер релігійних почуттів М. Гоголя. Так визначився ще один напрям досліджень цього періоду життя майбутнього письменника.

Справжнім проривом у вивченні історії гімназії вищих наук стало ґрунтовне монографічне дослідження М.О. Лавровського [33]. З присвятою імператору Олександрю Павловичу, який “призвал к жизни” перший вищий навчальний заклад в Ніжині і який затвердив його своїм “державным словом”, “Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820-1832)” вийшла до сімдесятої річниці Гоголя.

Дослідження М.О. Лавровського мало на меті висвітлення цілісного періоду з історії гімназії вищих наук (від її заснування до перетворення на фізико-математичний лицей) на основі архівних матеріалів. Він першим звернувся до джерельної бази “справи про вільнодумство”, яка призвела до зміни профілю навчального закладу і змісту його освіти. Увага до цієї справи викликана й тим, що до неї разом з іншими учнями був долучений Гоголь, “крайнее возбужденное состояние которого в последнее время пребывания в гимназии и многое в его письмах от этого времени объясняется именно этим участием” [33, 94]. Як підкреслював П.О. Заболотський [34], значущість роботи М.О. Лавровського полягала у наведенні цінних відомостей з історії навчального закладу, особливо вагомих при з’ясуванні ніжинського періоду біографії Гоголя. Розуміючи важливість перших років існування гімназії, коли у ній перебували М. Гоголь, Н. Кукольник, П. Редкін, К. Базилі, автор акцентує увагу на детальній характеристиці саме цього періоду. Поклавши в основу документальні джерела, вчений висвітлює діяльність перших директорів В.Г. Кукольника та І.С. Орлая,

оприлюднює відомості про програму навчання та виховання, розпорядок дня, розміщення по кімнатах тощо. Головним предметом дослідження стали питання, які розкривали особливості навчання та перебування в стінах гімназії Миколи Гоголя. М.О. Лавровський не обійшов увагою проблему, пов'язану з місцем гімназії у формуванні творчої особистості М. Гоголя. На той час негативна оцінка ролі цього навчального закладу вже склалася завдяки висновкам П.Куліша, спогадам сучасників і широкому цитуванню відомого висловлювання самого Гоголя у листі до матері навесні 1828 року. Як зазначає М.О. Лавровський: “Известно, что Гоголь плохо учился в гимназии и вел себя не всегда одобрительно. Так отзывались о нем и его товарищи, и некоторые преподаватели, и, наконец, он сам неоднократно жаловался на потерянное время в гимназии” [33, 52]. Автор, прагнучи об'єктивності, зіставляє характеристики гімназії, що належать двом ніжинським випускникам – Гоголю (“утерял целые шесть лет даром... в глупом заведении”, яке нічого, “криме неискунного преподавания наук, криме великого нерадения и проч.”, не дало), та Кукольнику (інтересом до навчання учні були зобов'язані “духу заведения”). На цій підставі він робить висновок про ймовірне, властиве Гоголю, перебільшення. Позиція Лавровського, а головне, наведені ним свідчення, змушували відмовитися від крайнощів у оцінці ролі гімназії: “гимназия высших наук была не блестящим, но и никак не глупым заведением, с бесспорно даровитым и преданным делу педагогом во главе, с наставниками, тоже не блестящими, но и не глупыми, такими, какие были в то время возможны и какие составляли большинство во всех тогдашних учебных заведениях, не исключая и университетов” [33, 54]. Свої висновки автор підкріплює аналізом “хода обучения в гимназии”, але зауважує: “даже независимо от учебных занятий в тесном смысле, нельзя утверждать, что семь лет, проведенных в гимназии Гоголем, были потерянным временем: сообщество товарищей, непрерывный обмен мыслей и чувств, удовлетворение возникавшим литературным наклонностям, товарищеская оценка его первоначальных литературных опытов – все это питало, возбуждало и укрепляло дарования Гоголя и приготавливало их к последующему блестящему выражению без ведома самого обладателя дарований” [33, 55].

Уважно переглянувши та проаналізувавши оцінки Миколи Гоголя протягом усього періоду навчання, Лавровський узагальнює: “говоря вообще, отметки вовсе не так плохи, как можно бы было предположить по ... печатным отзывам о занятиях Гоголя: между вовсе не так частыми двойками и единицами и частыми тройками встречается нередко и отметка 4, особенно по словесности, истории и географии и даже естественной истории и физике... несправедливо заключение, будто он ничему не научился в гимназии, если допустить некоторую неточность в оценке познаний отметками. Новые языки и математика действительно оказываются слабее остальных предметов. В последнее трехлетие вообще заметно значительное улучшение в отметках”. Дослідник не обійшов увагою питання співвідношення оцінок і здібностей Гоголя: “пересмотр отметок и соображение о дарованиях Гоголя, конечно, приводят к заключению, что он относился к делу небрежно и лениво” [33, 55].

У висвітленні життя гімназії зазначеного періоду Лавровський застосовує протиставлення як один з базових прийомів аналізу. Так, моделюючи постать Гоголя-гімназиста, він підшукує їй адекватно полярну – Кукольника. І хоч своєю поведінкою у шкільні роки вони однаково викликали нарікання наставників, проте за рівнем знань суттєво відрізнялися. Освітній потенціал, з яким прийшов Кукольник до гімназії, “сразу поставил его в число лучших учеников – и это место сохранил он до выхода из заведения” [33, 62]. Інша справа Гоголь, успішність якого Лавровський аналізує, подаючи у “Приложении” відомості з оцінками не усіх учнів, а лише названих двох. До цього прийому він вдається і досліджуючи “справу про вільнодумство”. Вперше публікуючи свідчення вихованців гімназії у цій справі, автор наводить їх лише у викладі Кукольника і Гоголя. Сама ж “справа про вільнодумство”, на його переконання була перебільшена і, “возникши первоначально из личных и мелких неудовольствий”, сприймалася ним як

протистояння двох груп викладачів. За цією логікою, власне, і представлений матеріал у дослідженні: викладацький склад характеризується відповідно до поділу на групи з домінуючими фігурами М. Білоусова і М. Білевича. За висновками Лавровського, немає сумнівів у тому, що “справа про вільнодумство” “в действительности вовсе не имела тех размеров и того вида, какие она получила впоследствии в процессе постепенного своего развития” [33, 129]. Зауваження Лавровського: “интриги, враждебные отношения между преподавателями, вследствие лишних столкновений, разделение на партии – явление обычное в высших учебных заведениях провинциальных городов” виразно свідчить про його оцінку “справи про вільнодумство”. Отже, драматичні події, в орбіту яких були втягнуті майже всі викладачі й частина старших гімназистів, дослідник пояснює перш за все “однообразием и ограниченностью круга деятельности, сосредоточением интересов в этом тесном круге без достаточно сильного отвлечения их в сторону” [33, 94]. І у Ніжині, “как малом городе”, на переконання вченого, це явище очікуване і зрозуміле.

Незаперечною заслугою М.О. Лавровського стало застосування фактографічного підходу до опрацювання джерельної бази гімназії й висвітлення “справи про вільнодумство”. І хоч він не уповні скористався архівними матеріалами, оприлюднивши лише частину з них, проте саме такий вектор пошуків на багато років став пріоритетним у вивченні ніжинського періоду біографії Гоголя і забезпечив його продуктивність. Праця Лавровського ґрунтовно розкривала одну із сторін життя письменника, постать якого була вписана у контекст ніжинської “картини світу”, корегувала вже усталені рецепції впливу гімназії: “неуспешность Гоголя была вовсе не так велика, как привыкли обыкновенно считать, и что влияние гимназии вовсе не было так бесплодно, как отзывался об этом сам Гоголь и как, с его слов, повторяли другие”. Розвідка з історії гімназії стала “первым образцом в литературе о Гоголе вполне научного и строго обоснованного исследования” [34, 60].

У два останні десятиліття XIX ст. на ніжинський період біографії дивилися під різним кутом зору, чому посприяло розширення джерельної бази, що потребувало осмислення. Зусиллями М. Гербея, випускника, поета і перекладача, перевидається „Лицей кн. Безбородко”. Нове видання під назвою “Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко” містило нариси і спогади про Ніжин, виклад історії навчального закладу, доповнені відомості про засновників, викладачів та вихованців за період 1820-1876 років. Окремий розділ склали біобіографія друкованих праць (“Списки сочинений литераторов, получивших воспитание в Гимназии Высших Наук и Лицее Князя Безбородко”), зразки учнівських творів випускників навчального закладу (“Шуточные произведения Нежинских студентов”), а також списки чиновників та студентів [35].

Рецепція Гоголя-гімназиста крізь призму мемуаристики збагачується публікаціями спогадів В.Пашкова [36], О.Данилевського [37], В.Любича-Романовича [38]. Увагу дослідників привертає літературна творчість вихованців гімназії. С. Пономарьов описав і прокоментував один з численних рукописних журналів [39], який, на превеликий жаль, був втрачений, що узгоджувалося з викладеними Кулішем спогадами колишніх гімназистів про захоплення журналістикою.

Природно, що постать М. Гоголя привертала увагу представників різних шкіл і напрямів літературознавства. Так, О. Веселовський, досліджуючи в світлі порівняльно-історичного методу “западное влияние в новой русской литературе”, розглядав “степень западничества” у письменника. На його думку, “искренним, глубоким знатоком европейской мысли” Гоголь, “учившийся на медные гроши”, “не мог быть уже вследствие крайне скудного своего образования, которое впоследствии чрезвычайно туго пополнялось” [40, 166-167]. Заслугує на іншу, розважливішу увагу позиція ще одного представника порівняльно-історичного методу в оцінці ніжинської гімназії. Зокрема А. Кіріпчіков, який досліджував

біографію Гоголя, ще наприкінці XIX ст. писав: “Любопытно, что одно и то же учебное заведение дало и гениального, но иногда бравшегося не за свое дело Гоголя и сумасшедшего филолога Лукашевича; если к ним присоединим еще непомерно смелого и самонадеянного литератора Нестора Кукольника, невольно явится желание приписать хоть отчасти их излишнюю смелость Гимназии высших наук, которая, давая мало основательных знаний, своей высокой программой развивала слишком большие претензии” [41, 280]. Запропонований дослідником ракурс розкривав можливості для ґрунтового вивчення гімназичного середовища, яке забезпечувало надзвичайну амбітність творчих потенцій гімназистів.

Знайшло продовження і започатковане П. Кулішем формування основ Гоголевої біографії. Так, Н. Надеждін [42] і О. Коялович [43] зробили спробу охарактеризувати дитячі й шкільні роки. За спостереженням О. Кояловича, саме статус навчального закладу, що прирівнювався до університету, сприяв зародженню у Гоголя “широких честолюбивых планов жизни и деятельности”. До того ж, на думку автора, саме товариське середовище дало поштовх, впливаючи на “работу воображения и еще более расширило пределы сознания” Гоголя-гімназиста [43, 212].

Дослідження П. Владімірова “Из ученических лет Гоголя” [14], присвячене портрету письменника і атрибуції його листа – благодійницької пожертви до бібліотеки університету Св. Володимира. Побіжно змальовуючи портрет юнака в окулярах з підписом на звороті: “Н. Гоголь”, автор шукав доказів автентичності зображуваного. Спроба ідентифікувати особу на портреті із залученням доступних мемуарних описів зовнішності Гоголя та зіставлення з відомим портретом П. Каратигіна була невдалою. Вивчення офіційних документів, спогадів, листів щодо кольору і вигляду форми ніжинських гімназистів так само не давало однозначної відповіді про юнака у студентській формі на портреті. Все це змусило П. Владімірова зізнатись: “подлинность портрета Гоголя-студента требует более веских подтверждений” [14, 5].

Головну увагу при огляді ніжинського періоду П. Владіміров зосередив на епістолярії Гоголя, зокрема на листах до колишнього гімназиста Г. Висоцького у Петербург. Уведення до наукового обігу невідомого послання Гоголя до Висоцького значно збагатило уявлення про шкільні роки. Прикметна антропоніміка листа, відомості про згаданих у ньому осіб уміщені у примітках до листа. Додатково наводились уже відомі, текстологічно вивірені листи Гоголя до Висоцького. Зібрані разом, вони надзвичайно увиразнюють гімназичне життя, актуалізують проблему вивчення гімназичного оточення, а також стають предметом літературознавчого дослідження як ранні зразки його письменницьких проб. Наразі зауважимо, що листи М. Гоголя до Г. Висоцького оприявнюють виразні грані внутрішнього світу Гоголя-студента, засвідчують його творчі потенції і слугують важливим джерелом відомостей про ніжинський період. Власне ніжинський період у рецепції П. Владімірова постає через коментування листів та урахування опублікованих біографічних матеріалів. У фокусі розвідки – творча особистість Гоголя, зародження його “литературной страсти”, а також висвітлення “живого участия и руководства в театральных затеях”.

Дослідник не оминув “справи про вільнодумство”, вказуючи на її відлуння у березневому (1828 р.) листі Гоголя до матері. Покликаючись на Лавровського, він детально виклав її передісторію – конфлікт між Білевичем і Гоголем з приводу театральних репетицій. Його бачення “справи про вільнодумство” збігається з позицією Лавровського: “Мы не будем продолжать историю распрей среди нежинской педагогической корпорации, начавшейся движениями, направлениями против распущенности воспитанников и кончившейся обвинениями профессора-инспектора Белоусова в вольнодумстве” [14, 15].

Докладно описані П. Владіміровим літературні студії вчителя-латиніста І. Кулжинського, якого Гоголь згадує у листах до Висоцького. У центрі дослідження – “Малороссийская деревня” і відгуки про неї Гоголя. Критична оцінка ним книги

привернула увагу дослідників до її автора, творчість якого перебувала у полі зору талановитих і критично налаштованих вихованців гімназії. П. Владіміров зауважив, що ставлення Миколи Гоголя до твору І. Кулжинського важливе “для характеристики напрямлення Гоголя, его литературного вкуса в последние годы пребывания в Нежине” [14, 18]. Такий ракурс дослідження виявився продуктивним у гоголезнавстві. Постать вчителя гімназії і початківця-літератора І. Кулжинського зацікавила М. Сперанського [44]. На думку дослідника, його перебування у Ніжині, так само, як і навчання там М. Гоголя, припало на період розвитку “народного самосознания на юге России”, що позначилося посиленою увагою до рідної мови, побуту, звичаїв. До літературних творів, автори яких прагнули “заглянуть в прошлое и быт Малороссии”, належить и “Малороссийская деревня” І. Кулжинського. Проте не тільки гімназичного вчителя, старшого від М. Гоголя лише на шість років, захопила “этнографическая струя”. Як зазначав М. Сперанський, “к концу периода учения Гоголя в Нежине мы видим уже первые научные труды по собиранию и объяснению материала для изучения малорусской народности”, він “еще в школе изучает, делает выписки из сборников Цертелева, Максимовича, читает “Энеиду” Котляревского” [44, 24-25]. Літературна творчість І. Кулжинського стала об’єктом уваги М. Сперанського у праці “Один из учителей Н.В. Гоголя: И.Г. Кулжинский” [45]. Діяльність І. Кулжинського і його можливий вплив на літературні студії гімназистів розглядали сучасні дослідники О. Супронюк [46, 7-8], Ю. Барабаш [47].

Наприкінці ХІХ століття на хвилі зрослого інтересу до факту, документа як обов’язкової умови засвоєння Гоголевої спадщини і осмислення його біографії з’явилося нове фундаментальне біографічне дослідження “Материалы для биографии Гоголя” В. Шенрока у чотирьох томах [48].

Цінуючи доробок П.Куліша і свідомо на нього орієнтуючись, Шенрок вважав його “Записки” “единственным цельным и наиболее крупным трудом о Гоголе”, який залишається „главным источником многих составляемых на основании его извлечений и новых статей” про письменника [48, I, 11].

Своє завдання біографа В. Шенрок “скромно” зводив до спроби скласти “посильный обзор жизни Гоголя на основании материала, заключающегося преимущественно в письмах”, зібрати разом всі відомості, розкидані по численних періодичних виданнях, і, уникаючи крайнощів, хоча б частково “восстановить историю его внутреннего развития на основании имеющихся данных” [48, I, 23].

В основу своєї праці Шенрок поклав принцип фактографічної точності, що й зумовило композицію і характер викладу біографії. Ніжинський період біографії Гоголя був описаний у першому томі, який вийшов у 1892 році, у сорокову річницю смерті письменника. Варто зазначити, що гімназичному періоду В.Шенрок присвятив своє раннє дослідження 1887 року “Ученические годы Гоголя. Биографические заметки” [49]. Концептуально воно задумувалося як частина майбутньої загальної біографії і згодом до неї увійшло практично без змін.

За спостереженням В. Шенрока, у критичній літературі сформувалося “убеждение в строгой последовательности личного развития Гоголя, не представлявшего резких поворотов и особенно заметных колебаний”. Апелюючи до висновків О. Піпіна [50], М. Лавровського, С. Аксакова і листа самого Гоголя: “С двенадцатилетнего, может быть, возраста я иду тою же дорогою, как и ныне, не шатаюсь и не колеблюсь...”, біограф розглядає ніжинський період біографії як етап еволюції. Тож ставить за мету “проследить это постепенное и последовательное развитие Гоголя” [48, I, 16-17]. Відповідно розділи першого тому названо: “Предки и родители Гоголя”, “Ученические годы (1809-1828)”, “Первое время жизни Гоголя в Петербурге (1829-1830)”, “В начале литературной карьеры (1830-1831)”. Розділ, присвячений учнівським рокам містить інформацію про дитячі й дошкільні роки Гоголя, головна ж увага приділяється різнобічно документованому ніжинському періоду. В.Шенрок уникає інтерпретації фактичного матеріалу (як офіційних відомостей, так і листування), до якого вдається, характеризуючи “внешнюю

обстановку Гоголя в заведенні”, “страсть к живописи и театру” і т.п. Інші глави цього розділу покликані заповнити лакуни в уявленнях про ніжинський період: “Школьная жизнь Гоголя в характеристиках гг. Кулиша и Кояловича” [48, I, 81-93], “Воспоминание А.С. Данилевского о школьной жизни Гоголя”, “Переписка с матерью. Отношение к родственникам во время пребывания в школе. Слог писем” [48, I, 108-124], “Краткий обзор писем Гоголя к Г.И. Высоцкому” [48, I, 124-144], “Окончание Гоголем курса в Нежине и переезд его в Петербург” [48, I, 144-151]. Відтворення гімназичного періоду збагатилося за рахунок введення Шенроком до обігу щоденникових записів шкільного товариша (К.Базилі). “Справа про вільнодумство” залишилася фактично поза увагою дослідника. Зрозуміло, біографу закидали ігнорування архівними матеріалами гімназії. А.І. Сребницький висловлював здивування з того, що “В.И. Шенрок, задумавший такой обстоятельный труд о Гоголе”, “не счел нужным побывать” у Ніжині й скористатися місцевим архівом [51, 3-4]. М.Н. Сперанський вважав, що “новейшему биографу Гоголя” не вистачало тих відомостей, “какие мог ему дать для частных и общего фона прежде всего подбор документов архива гимназии высших наук” [44, 6].

Наприкінці ХІХ століття з’явилися перші спроби популяризованого викладу життєпису письменника, призначеного для широкого кола читачів. Шенрокові ідеї знаходять популяризацію у творах письменників-белетристів, зокрема В. Авенаріуса. Ранні періоди біографії Гоголя він реконструював у трилогії “Ученические годы Гоголя”, об’єднавши повісті “Гоголь – гимназист” [52], “Гоголь – студент” [53], “Школа жизни великого юмориста” [54]. Серйозність намірів В.Авенаріуса підтвердив факт його приїзду до Ніжина у 1896 році, що сприяло унаочненню створених образів і картин [51, 4]. Розподіл матеріалу у трилогії здійснено відповідно до авторської хронологічної концепції, що суперечила прийнятому на той час поєднанню років навчання у полтавському училищі й ніжинській гімназії. Розповідь про період навчання розпочинається 1823 роком, коли Гоголь був учнем 5 класу гімназії вищих наук, завершується описом перших петербурзьких літературних творів [55].

Таким чином, підсумовуючи результати досліджень другої половини ХІХ століття, зазначимо, що вони мали переважно біографічний і текстологічний характер й були реакцією на смерть Гоголя та спробою увічнити його пам’ять. Це, перш за все, вже згадувані біографічні роботи П. Кулиша, В. Шенрока, Н. Надєждіна, О. Кояловича, П. Владімірова, а також публікація спогадів І. Кулжинського, О. Данилевського, І. Паценка, В. Любича-Романовича про ніжинський період життя М. Гоголя. Значущими стали праці М. Лавровського та А. Хойнацького, присвячені історії гімназії, розвідки І. Сребницького про Ніжин і ліцей кн. Безбородка, збірник нарисів і спогадів “Лицей князя Безбородко” (ІІ видання “Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко” за редакцією М. Гербеля), увага до епістолярію М. Гоголя як джерела вивчення гімназичного періоду.

Новим кроком у вивченні ніжинського періоду біографії Гоголя стали роботи початку ХХ століття як своєрідний підсумок наукових досліджень до 50-х роковин від дня смерті письменника і 100-річчя – народження. З усією гостротою постало питання духовного розвитку Гоголя-митця, що й визначило новий напрям гоголезнавчих студій, біля витоків якого стояли представники культурно-історичної школи. Наукові зусилля літературознавців були спрямовані на відновлення історії “психических движений” і дослідження естетичної свідомості письменника.

Як зазначав Н. Котляревський, “Гоголя нередко упрекали в лукавстве и хитрости, в том, что он утаивал свою мысль и умышленно искажал ее, его упрекали и в том, что он всегда себе на уме, настороже; во вторую половину жизни Гоголь в особенности мог сердить людей своим самомнением, проповедническим тоном, самозванным учительством – но все эти неприятные черты характера были неизбежны, так как Гоголь был натура очень властная и принадлежал, бесспорно, к семье пророчествующих, которые наряду с откровенным словом позволяют себе

и иносказание, и умолчание, и горделивую небрежность в обращении с ближними” [56, 199]. У площині психологічного напрямку досліджень знаходиться стаття С. Венгерова “Писатель-гражданин” [57]. Інспірована новим виданням листів Гоголя В. Шенроком, вона є новим кроком у літературній критиці. На підставі аналізу листів С. Венгерова спростовує тезу „громадній ролі бессознательного елемента в духовній житті” і доказово стверджує: Гоголь був свідомий своїх громадянських поривань. На особливу увагу, з погляду дослідника, заслуговують листи гімназичної пори. Як зазначає автор, виказані Гоголем у ніжинських листах думки про громадянське призначення, служіння Вітчизні загострено контрастують з духовною атмосферою ліцею: “обстановка удивительно-плоская и ничтожная, которой были чужды какие-бы то ни было стремления ввысь” [57, 139]. Вочевидь, недооцінюючи лицейське життя, неповно відтворене в епістолярії, С. Венгерова визнає листи Гоголя ніжинського періоду доказовим проявом його послідовного життєвого цілеустремління: “отроческая переписка показала нам, что напряженнейшие думы о служении людям столь же переполняли великого писателя на заре жизни, как и на закате ее. Пред нами, следовательно, один стройный аккорд, звучащий в одном и том же тоне, хотя между крайними точками его лежит промежуток в двадцать лет. Можно ли поэтому хотя на одну минуту допустить, чтобы человек, с такою ясно поставленною и сознательною целью в начале и конце поприща, утратил эту сознательность в середине своего поприща, в центральную эпоху высшего расцвета своего гениального творчества? Можно ли отказать в сознательности Гоголю-мужу, когда мы вынуждены фактами удивляться ее определенности даже в Гоголе-отроке?” [57, 144].

Дослідженню особливостей внутрішнього розвитку Гоголя-гімназиста присвячена робота П. Щеголева “Из школьных лет Н.В. Гоголя (1821-1825)” [58]. Дослідник скористався відомими ще Кулішу і Шенроку матеріалами сімейного архіву Гоголів, про який вперше заговорили “в 1901-1902 гг. в связи с 50-летием со дня смерти писателя, когда готовились новые издания, разыскивались новые, еще неиспользованные материалы о Гоголе и даже предпринимались специальные поездки на его родину” [59, 313]. Саме завдяки “Архіву Головні” – залишкам “сімейного, предковського” архіву Гоголей-Яновських, котрий був доволно обширен, собирався и сберегался прадедом, дедом и родителями Н.В. Гоголя, затем в течение ряда лет сохранялся в семье его младшей сестры Ольги Васильевны, в замужестве – Головні” [Там само], ніжинський період біографії збагатився новими відомостями. Дослідження П. Щеголева містило нові дані про перебування Гоголя у молодших класах гімназії під опікою наглядача Є.І. Зельднера. До роботи увійшли листи цього служителя до батька М. Гоголя, що розкривають деякі сторони життя гімназії, а також характеризують особу наглядача й особливості стосунків між родичами гімназистів і служителями навчального закладу. Факт знайомства родини Гоголів з директором гімназії підтверджується листом І.С. Орлая до В.О. Гоголя, вперше опублікованого П. Щеголевім. Лист містить високу оцінку здібностей вихідців із Полтавської губернії, у тому числі й Миколи Гоголя, “отличные способности” якого дозволяють “с другими ... поравняться”, проте, на жаль, він “иногда ленится” [58, 517]. Вважаючи формальний аспект шкільних занять “самой незначительной стороной гимназической жизни Гоголя”, П. Щеголев визнавав результати його успішності незначними (“до того жалок этот материал для биографии”) і не вартими уваги. Зроблені свого часу П. Кулішем висновки про навчання Гоголя дослідник підтримує: “он плохо учился и плохо вел себя”. Проте категорично не погоджується з Кулішевою спрощеною, далекою від реальності, “страдающей излишним догматизмом характеристикой мальчика-Гоголя”. У своєму дослідженні П. Щеголев зосередив головну увагу на заняттях Гоголя, які розкривали його творчі здібності (живопис, театр, література), а також на особливостях духовного розвитку. На думку дослідника, саме “в занятиях литературных и художественных, на подмостках гимназического театра мальчик-Гоголь находил удовлетворение своему честолюбию и своему стремлению

выделиться и выказать свое превосходство над товарищами... В борьбе за первое место в товарищеской среде совершался рост духовной личности Гоголя” [58, 539]. Відповідно до його концепції, гімназичні роки поділяються на два періоди (до і після смерті батька). Такий поділ відповідає змінам у характері Гоголя: “отрок превращается в юношу”. На думку П. Щеголева, пережиті Гоголем страждання породили усвідомлення своєї значущості, з’явилося переконання, що своє високе призначення він виправдає. Дослідник посилається на лист М. Гоголя до матері (3 червня 1825 р.), у якому той визнає: “я совершу свой путь в сем мире”. Саме у цей час відбувається якісний перехід: “неясные мечты о неизвестном, но блестящем будущем сменяются думами об определенном роде деятельности – государственной службе. Гоголь начинает сознательнее работать для определенных, поставленных им себе целей, и эта работа наполняет второй период его гимназической жизни” [58, 541-542]. Ще одне спостереження П. Щеголева про витoki художньої творчості М. Гоголя заслуговує на увагу. Він розглядає гру Гоголя як складову його духовного світу, початки якого криються в “неразличимости переживаний жизненных и переживаний в игре” [58, 542].

Грунтовне дослідження ніжинського періоду, здійснене В. Коробкою [60], пропонує інше бачення цього проміжку біографії. Спочатку увага звертається на характеристику середовища і сім’ї Гоголя, що стає підставою для висновку про консерватизм митця: “Европеизм не затронул эту среду, она не слыхала о Вольтере, бывшем властителем дум передовых русских людей второй половины 18-го века. Тут не было ни Радищевых, ни Новиковых. Можно сказать, что 2-я половина 18-го века прошла незаметной для этой среды. Здесь была известная образованность, но своеобразная, семинарская, восходящая к духовной образованности 17-го и начала 18-го веков. Миросозерцание было средневековое.... Сама по себе такая среда менее всего способна воспитать реформатора в какой бы то ни было области” [60, 262]. Можна погодитися з позицією автора, проте листи М. Гоголя 1836 року до М. Прокоповича і М.І. Гоголь дають підстави вважати дещо спрощеним підхід дослідника до визначення впливу Вольтера. Варто взяти до уваги, якою теплою інтонацією пройнята розповідь М. Гоголя про відвідування палацу Вольтера. М. Гоголь ставиться з пієтетом до великих людей, слово яких було авторитетним, адже він також готується стати великим. Його цікавить все, що оточувало Вольтера, йому здається, що “вот-вот откроются двери, и войдет старик в знакомом парике, с отстегнутым бантом... и спросит: что вам угодно?” Оприяття Гоголевої присутності у визначному місці відбувається ніби мимоволі: “Я вздохнул и нацарапал русскими буквами мое имя, сам не отдавши себе отчета для чего” [20, XI, 63].

Другий розділ статті “Детство и школа” містить, окрім побіжної згадки про полтавський період біографії, документально обґрунтований нарис з історії ніжинської гімназії часів М. Гоголя. Дослідник торкається низки питань, які вимагали нагального вирішення. Зокрема, на часі було встановлення ролі гімназії: “Много говорили о недостатках этого типа училищ, но каковы бы ни были эти недостатки, обладавшие ими училища воспитали Пушкина и Гоголя” [60, 265]. При цьому В. Коробка не тільки не оцінив, але піддав сумніву роль І.С. Орлая та його вплив на духовний розвиток вихованців: “по-видимому Орлай не заслуживает ни панегириков, ни сурового порицания. Это был человек не без познаний довольно разнообразных, не лишенный добродушия и житейского такта, но “себе на уме”, усвоивший себе замашки российских “тузов”, не свободный от слабостей к “своим” людям и от некоторого педантизма” [60, 266-267]. У висвітленні “справи про вільнодумство” автор тримається точки зору Лавровського про протистояння “партій” і трактує її як одну зі звичайних історій епохи. В. Коробка погоджується також з тезою Лавровського, що у гімназії успішно могли навчитися тільки ті, хто прагнув знань. На протипагу твердженню Лавровського, що з висловлювань Кукольника і Гоголя про гімназію слід виводити щось середнє, дослідник вважає правомірними обидві точки зору. Так, В. Коробка переконаний,

що в гімназії було дві групи учнів, які кардинально відрізнялися за рівнем підготовки. До однієї групи належали Редкін, Кукольник, Базилі, Любич-Романович, Тарновський, які прийшли, маючи належну підготовку, а тому вчилися “серьезно и с любовью”. Тому-то Кукольник так захоплено висловлювався про гімназію, бо мав на увазі свій “гурток”. Гоголь же говорив про більшість, до якої і належав. І хоч серед них теж були обдаровані учні, але через відсутність базових знань, навичок працювати вони не могли засвоїти, як пише В. Коробка, “энциклопедичну” програму, всотавши різноманітні фрагменти безсистемних знань. Тож, за його словами, “нежинская Гимназия, с ее кое-как усвоенной энциклопедической программой, должна бы быть началом образования, как была для Редкина; для Гоголя она была и концом” [60, 286]. Такий погляд на характер освіти у гімназії навряд чи можна вважати підставним або справедливим. Приміром, той же Базилі, який “при поступлении в Гимназию ...не знал даже и русской азбуки, не говорил ни слова по-русски. Он мог только хорошо объясняться по-французски, знал греческую литературу и порядочно для своих лет начальные науки“ [13, II, 7]. Проте він досягнув неабияких успіхів у навчанні, засвоївши запропонований “енциклопедичний” рівень. Як поступово починали розуміти, роль гімназії полягала в тому, що вона розвинула “эстетические наклонности Гоголя, облагородила их влияниями немецкого и русского романтизма Пушкина, наконец она вдохнула ему жажду общественной деятельности... Если она дала ему меньше, чем было бы желательным, то нельзя не забывать, что это малое было больше того, что могла дать ему семья и среда, окружавшая его не только в юности, но и в течение всей его жизни” [60, 286].

М. Сперанський тримався іншої точки зору. Він справедливо вважав, що у шкільний період закладаються перші підвалини “миросозерцання” людини, яке вона “в значительной мере сохранит до самой смерти” [44, 10]. Діяльність гімназії дослідник розглядав як невдало зреалізований, у силу різних обставин, масштабний (“во всем юго-западе, во всей Малороссии”) освітній проект. До причин, через які в ніжинській школі не вдалося запровадити “насаждение просвещения между малороссийским благородным юношеством”, він відносить чинники як загальнодержавні (процес згорання гуманітарних реформ) і галузеві (організація закладів з енциклопедичним характером освіти), так і внутрішні (несформованість традицій, брак якісних педагогічних кадрів, ментальна відмінність частини перших викладачів-іноземців та ін.). Ніжинська гімназія, на думку дослідника, не надто вирізнялася серед інших навчальних закладів, “где учили всему и ничему в особенности”, проте “имела в смысле духа, влияния на учеников, свои светлые стороны” [44, 16]. Проводячи аналогію із Александрівським лицеем, М. Сперанський зазначає: “лицей, страдавший, как и наша школа, отсутствием правильной организации учебно-воспитательного дела, также не осуществлял того идеала, который был поставлен ему основателями. Тем не менее лицей дал Пушкина, Корфа, Дельвига, а гимназия Безбородка Гоголя, Кукольника, Гребенку, Редкина”. Причини, на думку дослідника, варто шукати не у програмній освіті, а поза її межами, в “условиях школы, влиявших в ней и, благодаря ей, на умственный склад воспитывавшегося”. З офіційною програмою “условия” мали дуже слабкий зв’язок, що майже не відбивався на якості результатів. Підсумовуючи, автор дослідження вважає за достоїнство обох закладів свободу, “с которой оба были открыты для влияния извне, благодаря самой неустойчивости и неопределенности мало удовлетворявшей воспитанника, энциклопедической программы самой школы” [44, 17]. Заперечуючи роль офіційної школи: “не уроки Парфения Никольского, читавшего ученикам Греча, преподававшего по программе, написанной всезнающим Орлаем”, М. Сперанський вважав, що перебування Гоголя у гімназії було періодом “самообразования под влиянием литературы своего времени, литературы и жизни своего края” [44, 18]. У своєму дослідженні М. Сперанський висловив полемічну думку: “анализируя Гоголя, в его последующей деятельности мы следов школы, именно нежинской, не

находим... Этих следов не найдем мы и на других сверстниках Гоголя: ни у Кукольника, ни у Гребенки или Романовича, ни у Редкина” [44, 16]. Хоча навряд чи існує методика, за якою визначають вплив школи.

Так у вивченні життя і творчості М. Гоголя формувались полярні концепції-оцінки у ставленні до ніжинського періоду біографії. Тож пошуки відповіді на питання про роль гімназії тривали.

Помітним явищем у гоголезнавстві початку ХХ століття стала публікація архівних матеріалів з історії гімназії, що стали джерелом інформації про шкільний період життя Гоголя – доти один з найменш досліджених, як визнавав І. Сребницький. До цього головними джерелами знання були листи Гоголя та спогади його товаришів - “отрывочные, по большей части, анекдотические... мало дающие для уяснения развития характера и таланта Гоголя в его ученические годы” [51, 3]. На думку вченого, вивчення архіву дозволяло у деталях відтворити картину життя закладу, в якому минуло сім років життя Гоголя. Зіставлення з іншими біографічними матеріалами допомогло окреслити обриси “гениального юноши, непризанного школою и со своей стороны отрицательно относившегося к школе” [51, 5]. Продовжуючи справу Лавровського з вивчення документальної бази, дослідник акцентує увагу на питаннях: “чему и как учился Гоголь в нежинской школе”. На підставі оприлюднених Лавровським відомостей успішності своє бачення з огляду на чотирибальну систему оцінювання виклав і П. Заболотський. Він вважав, що за винятком мов, “отметки Гоголя вовсе не так плохи, как принято было обыкновенно считать” [61, 56].

Наразі зауважимо, що І. Сребницький, опрацюючи матеріали, актуалізував проблему відбору і оприлюднення документальної бази з історії гімназії. З усього корпусу наявних документів до його роботи увійшли ті, що безпосередньо стосуються М. Гоголя, а також ті, що мали історичний інтерес. Спираючись на архівні матеріали, І. Сребницький дослідив питання успішності Гоголя, наводить відомості, порівнюючи їх з успішністю його однокурників. Обраний ракурс дослідження дозволяє автору висловити припущення, що оцінки гімназистів до певної міри залежали від ставлення до них викладачів. Так, зіставлення відомостей М. Білевича і М. Белоусова наштовхує на думку, що переваги мали студенти, які підтримували свого професора. Саме тим пояснюються низькі оцінки Гоголя у професора Білевича. Зазначимо принагідно, що аналіз під таким кутом зору відомостей усіх викладачів, а не лише головних фігурантів “профессорских партий”, зробив би більш прозорою картину успішності гімназистів і відкрив перспективу дослідження її динаміки. Дослідника зацікавила поведінка Гоголя у молодших класах, що мало чим відрізнялася від дитячих витівок інших гімназистів. У старшому ж віці у поведінці Гоголя “никакого намека на что-нибудь непривычное, грязное, низкое, чем, к сожалению, не бедна кондуитная хроника нежинских гимназистов” [51, 18]. Детальне вивчення архіву гімназії вказаного періоду дозволило І. Сребницькому зробити відмінні від висловлених Лавровським висновки щодо директорства І.С. Орлая. Погоджуючись із Шенроком з оцінкою його діяльності, дослідник використовує фактичний матеріал для її підтвердження: “распущенность нежинских гимназистов, которая так обнаружилась вслед за уходом Орлая из Нежина, несомненно существовала и в его время” [51, 19]. Говорячи про “воспитательные условия школы”, І. Сребницький вважав, що “и старшие члены ученого персонала гимназии, профессора, члены конференции, также если и оказывали воспитательное влияние на учеников, то скорее отрицательного характера. Между профессорами происходили постоянные раздоры, интриги и разделение на партии” [51, 20]. Визнаючи неповноту архівних джерел для з'ясування інших сторін гімназичного життя Гоголя, дослідник вказує на відсутність у архіві гімназії відомостей про читацькі інтереси вихованців та журнальну діяльність. Певна інформація про театральні вистави, що збереглися у документах, розкриває боротьбу “профессорских партий”.

Цінним джерелом для вивчення ніжинського періоду біографії є “Тоголевский

сборник” [62], до якого серед іншого увійшла вже згадана робота І. Сребницького, бібліографічний огляд П. Заболотського “Н.В. Гоголь в русской литературе” та список підручників гімназії.

Використання архівних джерел дало новий імпульс до вивчення ніжинського періоду біографії Гоголя, зокрема тієї суспільної атмосфери, що впливала на формування його особистості. Цьому було присвячене окреме дослідження В.І. Савви “К истории вольнодумства в Гимназии высших наук кн. Безбородко” [63]. Тут наголошено на важливості вивчення справи, фігурантом якої є Гоголь, у контексті історії розвитку освіти в Росії. В.І. Савва відзначав неповноту висвітлення “справи про вольнодумство” М.О. Лавровським, який не уповні скористався архівними фондами. У своїй розвідці В. Савва звернувся до свідчень учнів гімназії, що дозволило відчутти “политическое и религиозное вольномыслие учивших и учившихся в первое время царствования Николая I, когда в Гимназии воспитывался Гоголь” [63, 3]. Уведені до обігу матеріали допитів гімназистів, щоправда, з цензурними виключеннями, на переконання автора, розкривали витoki політичного вольнодумства, вказували на можливий вплив декабристських ідей як на учнів, так і на професора Білоусова. Ця теза дала поштовх до розвитку ще одного напрямку досліджень у гоголезнавстві. І хоч В. Савва допускає існування зовнішніх впливів на розвиток подій у гімназії, все ж, завершуючи виклад питання, виснував: “Можно думать, что дело это было сильно раздуто, принимая во внимание, что Белоусову было разрешено вступить на службу по гражданскому ведомству в 1835 г., а Шапалинскому – в 1836 г.” [63, 18].

На початку ХХ століття увагу літературознавців привернув ранній твір “Ганц Кюхельgarten”, що був з погляду багатьох учених написаний у Ніжині і став своєрідним підсумком ніжинського початку літературної творчості письменника. Включений до зібрання творів, він став предметом художнього дослідження і зберігає свою актуальність сьогодні. Якщо у монографічній праці Н. Котляревського [64, 14-15] романтичний герой ідилії розглядався крізь призму біографії, то подальші кроки дослідників, зокрема В. Переверзева [65], В. Гіппіуса [66], В. Виноградова [67], були спрямовані на пошуки інструментарію для художнього аналізу ідилії як етапу творчої еволюції Гоголя. Започаткована практика літературознавчого аналізу “Ганца Кюхельgartена” давала позитивні результати. Так, 1946 р. В. Адамс [68] пропонує розглядати ранній твір М. Гоголя у контексті всієї творчості. Сприймаючи його як пророцтво, автор звертає увагу, що у “Ганці Кюхельgartені” пунктирно означений чи не увесь майбутній Гоголь. Ця лінія пошуків має своїх послідовників у сучасному гоголезнавстві. В. Скуратівський висновує: ранній твір Гоголя “при всей бедности и элементарности своего содержания, представляет очень точной и емкой “пропедевтикой” гоголевского творчества”. Дослідник наголошує: “В первом же известном нам литературном опыте нежинского студента просвечивают едва ли не все главные идеи и смыслы его будущих шедевров” [69, 67].

Таким чином, початок ХХ століття позначений прагненням підсумувати наукові дослідження до 50-х роковин від смерті письменника і 100-річчя від дня народження. Цей підсумок покликаний реалізувати ювілейні гоголівські збірники, а також різноманітні “Опыты” – спроба А. Кірпічнікова [70] окреслити біографічну канву Гоголя чи П. Заболотського оглянути матеріали про юнацькі роки для його біографії. Знання про ніжинський період біографії збагатилися завдяки оприлюдненню І. Сребницьким та В. Саввою архівних відомостей гімназії, опису фондів бібліотеки та розвідками про цікавий нам період М. Сперанського. Саме ця доба позначилася загостреною увагою до вивчення питання духовних витоків мистецького профілю Гоголя у роботах Н. Котляревського, С. Венгерова, П. Щеголева, В. Переверзева, що й дає можливість говорити про новий якісний етап у вивченні ніжинських років його біографії.

З середини ХХ століття все настійливіше лунають заклики: “К нежинским годам Гоголя надо присмотреться внимательнее, более вдумчиво и к Нежинской

гимназії, як це було зроблено біографами Пушкіна по відношенню к Царськосельському лицю“ [71, 34-35]. Накопичення біографічних матеріалів дало поштовх до формування особливого типу документального дослідження, альтернативного науковій біографії. Запропонований В.В. Вересаєвим “систематический свод” біографічних матеріалів “Гоголь в жизни” [72] містив найповніший у гоголезнавчій науці хронологічно впорядкований масив мемуарних і документальних відомостей. Окремий розділ “Детство и школа”, змонтований зі спогадів, листів, документів, містив інформацію про ніжинський період біографії. Дотримуючись принципової позиції авторського невтручання у текст, В. Вересаєв не коментує матеріали. Присутність автора оприявнюється лише деякими уточненнями окремих свідчень. Цінність роботи полягала у тому, що у ній вперше були зібрані усі відомі на той час матеріали про гімназичний період М. Гоголя. Такий підхід відкривав більше можливостей для неупередженого осмислення ролі гімназії у творчій долі Гоголя.

На думку В. Десницького, загальним місцем, “признаком хорошего тона” стало для біографів Гоголя вважати “совершенно ничтожным образование, полученное им в Нежинской гимназии высших наук”. Дослідник заговорив про необхідність всебічного вивчення історії “реакционного разгрома Нежинской гимназии”, недооціненої М. Лавровським. Слід зауважити, що ще В.В. Гіппіус виказував думку про важливість з’ясування впливу суспільно значущих подій на Гоголя-гімназиста. На його думку, гімназія вищих наук у Ніжині була “одной из лучших школ, какую можно было найти в условиях украинской провинции”. Період навчання там Гоголя збігся з драматичними подіями декабристського руху: “Как ни удалена была закрытая нежинская школа от исторических бурь, – они не могли в ней не отзываться вовсе”. Відлунням суспільно-історичних подій стала “справа про вільнодумство”. Дослідник визнає, що створення “четкой характеристики общественно-политического лица юноши-Гоголя” ускладнене за браком відомостей, проте, на його думку, немає підстав “отделять Гоголя от его прогрессивно настроенных сверстников”, разом з якими він мріяв про позбавлене “верноподданнических побуждений” “служение государству” [66, 22].

Іншої точки зору тримався О. Воронський. Він стверджував, що Гоголь залишив гімназію “с ничтожным запасом научных знаний”, у чому значно поступався Пушкіну, Жуковському та іншим сучасникам. На думку дослідника, такий результат навчання був спричинений тим, що “нежинские педанты заставляли зубрить “буквально”. До таких вправ Гоголь відчував “непреодолимое отвращение”. Навряд чи можна погодитися з думкою Воронського, що по закінченні гімназії знання, за винятком історії та літератури, він не поповнював. Ще один аспект дослідження О. Воронського передбачає визначення громадянської позиції Гоголя у гімназичні роки. На його переконання, “Миргородская и нежинская среда отличалась низменностью интересов, затхлостью и застоєм”, а тому “Гоголя не затронули еще и в то время громкие отголоски первой французской революции. Восстание декабристов не нашло в нем никакого положительного отклика. Мимо него пронеслось умственное движение передовых умов тогдашнего времени“ [73]. Така характеристика і миргородського (згадаймо про патріотичні настрої у дворянських родинах Капністів, Трощинських, Муравйових-Апостолів), і ніжинського (зв’язок з масонськими ложами значної частини викладачів гімназії) середовищ видається спрощеною.

За спостереженням Десницького, ґрунтовний аналіз подій того часу змінює усталений погляд на гімназію і дає підстави говорити, що коло можливих суспільних та художніх інтересів гімназистів було ширшим і різноманітнішим. Свідчення гімназистів у “справі про вільнодумство” містили чимало інформації про стосунки між ними та викладачами, про формування їхніх читацьких смаків. Власне, і життя викладачів у світлі тих подій стало зрозумілішим. Деякі з них були членами масонських лож, які за своїми моральними цілями були близькі до таємних товариств. Принагідно зауважимо, що про зв’язок з масонськими ложами

І. Орлая, К. Шапалінського, І. Ландражина, Ф. Зінгера на підставі документів повідомляв І. Сребницький [51, 60-64]. В. Десницький вдається до узагальнення: “и “вольнодумство” профессоров, и связь некоторых из них с масонскими ложами, и стихотворения о “свободе” Рылеева и Пушкина, и “дружеские” разговоры профессоров с учениками, наконец, самое разбирательство дела о “вольнодумстве”, в которое вовлечены были как свидетели ученики, в том числе и Гоголь, – все это вместе рисует нам нежинское заходустье в несколько иных тонах, чем это делается биографами Гоголя. Мы не хотим сказать большего, но несомненно, что мрачная тень 14 декабря коснулась своим крылом и питомцев Нежинской гимназии” [71, 38].

Так намітився ще один вектор вивчення історії гімназії вищих наук, пов'язаний з проблемою впливу масонства на розвиток вітчизняної освіти. Цей аспект пошуків вимагає аналізу на основі ґрунтового вивчення джерельної бази і ще чекає на свого дослідника. В останні два десятиліття з'явилася низка фундаментальних досліджень з масонства, вони дають можливість побачити нові акценти і впливи на гімназію. Як зазначає О. Крижанівська, “масони нерідко використовували діючі навчальні заклади з метою пропагування орденської ідеології” [74, 264]. Вчені визнають, що одним з таких закладів була Ніжинська гімназія вищих наук. Саме у період навчання Гоголя і Кукольника у “Гімназії активно діяло масонське братство, засноване її директором К.В. Шапалінським”, до складу якого входили викладачі навчального закладу. На думку В. Острецова, масонська ідеологія істотно вплинула на майбутню Гоголеву спадщину [75, 323]. Це радше побажання, гіпотеза, яка потребує серйозної аргументації.

Певним підсумком у вивченні ніжинського періоду біографії Гоголя можна вважати роботу Д.І. Іофанова “Н.В. Гоголь. Детские и юношеские годы” [76]. Це, власне, перша спроба простежити літературне і суспільне життя з аналітичною проекцією на творчий профіль молодого Гоголя. Д. Іофанов намагався на документальній основі доказово змалювати середовище, у якому відбувалося духовне формування Гоголя, охарактеризувати рівень навчання, окреслити коло його літературних і митецьких інтересів. Звичайно, окремі висновки, зроблені Д. Іофановим понад 50 років тому, застаріли. Це перш за все стосується політизації окремих сторін життя гімназії і світогляду Гоголя. Д. Іофанов визнає: “Не следует, конечно, идеализировать молодого Гоголя, преувеличивать прогрессивность его мировоззрения”. З іншого ж боку, на думку дослідника, немає підстав погоджуватися із застарілими уявленнями “буржуазного литературоведения” про байдужість Гоголя “к явлениям общественно-политической жизни” [76, 198]. „Справа про вільнодумство” у викладі Д. Іофанова складає окремий розділ: досліджується історія питання з наведенням критичних оцінок доробку попередників. Оскільки питання насправді не отримало належного висвітлення, то перегляд і “нове висвітлення” були на часі. “Справа про вільнодумство”, так само, як і нове розуміння ролі гімназії, значення якої “в жизни и духовном формировании Гоголя так же велико, как и значение Царскосельского лицея для Пушкина”, вимагали ґрунтового дослідження архівних матеріалів. Безперечною заслугою Д. Іофанова стало введення нових документальних свідочств (“Дело о вольнодумстве” /Материалы и документы/) [76, 365-418], які не втратили значення і сьогодні, але вимагають інтерпретації, позбавленої ідеологічних нашарувань. Це стосується і висвітлення питання про роль і участь Гоголя у “справі про вільнодумство”. У роботі „Новые страницы к “делу о вольнодумстве” в Нежинской гимназии высших наук” А. Стогнут та І. Кононенко на підставі новознайдених архівних матеріалів продовжили дослідження із означеної теми [77].

Аналітичний підхід до “справи про вільнодумство” продемонстрував С. Машинський [78], який справедливо вважав, що “к нежинскому периоду жизни Гоголя, центральным событием которого и явилось “дело о вольнодумстве”, относятся истоки его мировоззрения”. Робота С. Машинського, маючи

безсумнівну цінність, так само, як і дослідження Д. Іофанова, тримається на застарілих методологічних засадах, а тому вимагає критичного ставлення. Дослідники шукали “ідеологічних конфліктів” і знайшли їх у “справі про вільнодумство”.

На значущості ролі гімназії у становленні поглядів Гоголя-юнака наголошував Н. Степанов. Хоч вона і не отримала у його житті “того значення, какой имел для Пушкина Царскосельский лицей”, проте разом з рутинною і схоластикою шкільного викладання до неї проникали “новые, передовые веяния, благотворно влиявшие на развитие будущего писателя” [79, 19]. Увагу дослідника привернула “справа про вільнодумство”, яка мала вплив на Гоголя. Проте значення “справи”, так само, як і роль М. Білоусова, “который отнюдь не возвышался ни до республиканских взглядов декабристов, ни до демократических настроений кружка Сунгурова”, Н. Степанов не схильний перебільшувати. Дослідник переконаний, що “справа про вільнодумство” виразно опонує узвичаєним уявленням про ніжинські роки, як “бесцветный и тусклый период в жизни писателя” [79, 33]. Так само стримано дослідник ставиться до намагань окремих вчених, зокрема В. Десницького, Д. Іофанова, “вписати” “Ганца Кюхельгартена” в ареал декабристського руху. На переконання Н. Степанова, ідилія була написана М. Гоголем у останні гімназичні роки, а своє остаточне завершення отримала у Петербурзі. Вона “знаменувала прощання з ілюзіями прошлого, с теми юношескими мечтаниями, которые сложились у Гоголя в период пребывания в нежинской гимназии” [79, 40-41].

У пострадянські й новітні часи ніжинський період, залишаючись у полі зору гоголезнавців, усе рідше позиціонується як чуже прогресивним впливам середовище. М. Храпченко проводить думку, що передові ідеї проникали у ніжинську атмосферу. Вбираючи їх, “Гоголь остался в стороне от революционных взглядов декабристов”, проте вони мали вплив на формування критичного сприйняття дійсності [80, 67].

Один з важливих напрямків досліджень, пов’язаний з формуванням концепції ніжинської літературної школи, вперше виказаний у 1988 р. П. Михедом [81]. На його думку, “головною передумовою виникнення школи стало те, що вона зароджувалась у стінах Гімназії, і формування її відбувалося в процесі навчання”. В основі літературної освіти лежала ідея Орлая, згідно з якою учні старших класів мали “упражняться практически в сочинениях на всех преподающихся в гимназии языках”. Таким чином, творчі навички гімназистів цілеспрямовано і послідовно формувалися згідно з випрацюваними критеріями єдиних вимог та естетичних принципів [81, 77]. Осмислення концепції ніжинської літературної школи знайшло подальший розвиток у вивченні творчості її представників О. Супронюк [82], [83], [84]. Формуванню історичних інтересів і поглядів Миколи Гоголя у стінах гімназії присвячена розвідка Н. Жаркевич [85]. Розвиваючи цю тему, І. Виноградов висновує: “Интересом к прошлому Гоголь был во многом обязан основательной постановке дела преподавания истории в Нежинской Гимназии высших наук” [86, 4-5]. Історія гімназії та ніжинський період біографії М. Гоголя знайшли своє висвітлення у працях Г.В. Самойленка [87], [88], [89]. Значний інтерес викликають засновані на архівних документах дослідження Є. Михальського, присвячені визначенню ролі директорів гімназії В.Г. Кукольника та І.С. Орлая у розбудові навчального закладу [90], [91]. Роки у Ніжині, як період духовного становлення Гоголя, формування його естетичних, літературних уподобань, детально описані Ю. Манном і розглянуті у контексті загальної біографії [92]. Осмислення постаті Гоголя як християнського мисленика знаходить висвітлення у праці В. Воропаєва [93], котрий вказує на роль законовчителя гімназії Павла Волинського у формуванні релігійних поглядів Гоголя-гімназиста. Питання організації релігійної освіти у цьому навчальному закладі досліджує І. Виноградов [94], пов’язуючи її з духовною освітою в цілому. Грунтовний аналіз усіх складових змушує дослідника зробити висновок: “во многом именно особенностям религиозно-нравственного воспитания в Нежинской Гимназии

Гоголь был обязан известной “загадочностью своей личности, некоей “двойственностью” его натуры. Соответственно и значение Нежинской гимназии в религиозном воспитании Гоголя не может быть оценено однозначно” [94, 305]. Хронологічний виклад розкиданих по різних джерелах, включаючи й архівні, подій ніжинського періоду відтворює “Летопись жизни и творчества Николая Гоголя. Нежинский период (1820-1828)” [95].

Власне, на цьому і вичерпується сюжет рецепції гімназії вищих наук у гоголезнавстві. Фактографічна неточність, неповнота і подекуди полемічність висвітлення окремих питань ніжинського періоду біографії М. Гоголя – саме цим, а також можливістю залучити нові документальні свідчення зумовлена необхідність переглянути роль і місце гімназії в творчому розвитку М. Гоголя.

Проведений історіографічний аналіз дозволяє зробити певні узагальнюючі висновки, безпосередньо пов’язані з темою нашої роботи. По-перше, можна відслідкувати кілька етапів у дослідженні ніжинського періоду життя письменника. Ця періодизація пов’язана перш за все з реакцією громадськості, критики, а в подальшому і літературознавців на смерть Гоголя, що породило першу хвилю інтересу до біографії знаменитого митця. Етапними є роковини життя і смерті, що з кожним наступним десятиліттям підтверджували статус Гоголя та його місце у каноні російської літератури, а отже, знову повертали до біографії як вірогідного джерела феномену творчості.

Ці виразні періоди: 1) друга половина XIX ст. (1850-1890-і роки) представлено працями П. Куліша, В. Шенрока, Н. Надеждіна, О. Кояловича, П. Владімірова, М. Лавровського, А. Хойнацького, І. Сребницького, у спогадах І. Кулжинського, О. Данилевського, І. Пашенка, В. Любича-Романовича. 2) початок XX століття репрезентований дослідженнями А. Кірпічнікова, П. Заболотського, І. Сребницького, В. Савви, М. Сперанського, Н. Котляревського, С. Венгерова, П. Щеголева; 3) середина XX століття як певний науковий підсумок до роковин від дня смерті письменника. Цей період представлений монографічною працею Н. Крутікової [96], у якій розглядається життєвий і творчий шлях Гоголя. Прикметним стало уважне вивчення кола можливих суспільних та художніх інтересів окремого періоду біографії. Так, вивчення життєвого і художнього простору ніжинських гімназистів Д. Іофановим, С. Машинським, Н. Степановим переконливо доводить, що воно було ширшим і різноманітнішим, на відміну від усталених уявлень; 4) кінець XX-початок XXI ст.: вивчення ніжинського періоду біографії розвивається у різних напрямках, найважливіші з яких пов’язані із запропонованою концепцією ніжинської літературної школи (П. Михед), дослідженням літературного оточення та кола читацьких інтересів Гоголя-гімназиста (О. Супронюк), розвитком історичних поглядів (Н. Жаркевич), увагою до особливостей формування його релігійних поглядів (І. Виноградов), становленням Гоголя-християнського мисленика (В. Воропаєв), вивченням біографії письменника у контексті ніжинського культурного середовища (Г. Самойленко) і як важливої складової в “хронологической последовательности гоголевской биографии” [92, 61] (Ю.Манн).

Дослідження ніжинського періоду протягом усіх років зазнало певної трансформації. На сьогодні залишається відмінність в оцінці періоду, але вона не на тій точці протистояння, яке було на початку XX століття. Еволюція рецепції ніжинського періоду як важливого фактора творчого розвитку Гоголя відкриває перспективу нового бачення ранніх творів письменника. Накопичений гоголезнавством матеріал, нові архівні документи, що стали доступними в останні десятиліття, дозволяють не тільки заповнити лакуни, що існують у нашому знанні цього періоду, але представити його як цілісний проміжок життя, протягом якого відбулося зазедве не вирішальне й остаточне формування людської та творчої особистості Гоголя.

Джерела та література:

1. Крутікова Н.Є. Н.В.Гоголь и Капнисты // Дослідження і статті різних років. – К.: СтилоС. 2003. – С. 321-392.
2. [Кулиш] Несколько черт для биографии Николая Васильевича Гоголя // Отечественные записки. – 1852. – №4. – Смесь. – С.189-201.
3. Аксаков С. Несколько слов о биографии Н.В. Гоголя // Московские Ведомости. – 1853. – №36.
4. Письмо М.И. Гоголь С.П. Шевыреву (Васильевка, конец апреля 1852 г.) // Гоголь в неизданной переписке современников // Литературное наследство: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М.: Изд. АН СССР. – 1852. – С. 762-764.
5. Данилевский Г.П. Хуторок близ Диканьки // Московские ведомости. – 1852. – 14 октября.
6. Г<аев>ский В.П. Заметки для биографии Гоголя // Современник. – 1952. – №. 10. – С.141-148.
7. [Кулиш] Выправка некоторых биографических известий о Гоголе // Отечественные записки. – 1853. – №2. – Отд.7. – С. 109-121.
8. Тихонравов Н. Библиографические поправки и дополнения к статье “Несколько черт для биографии Гоголя“ // Московские ведомости. – 1853.– 28 апреля. – №51. – Литературный отдел. – С. 521-522.
9. Негрескул В. Биографические заметки // Московские ведомости. – 1853. – № 71. – С. 729.
10. Н.В. Гоголь и Нежин: Нежинская гимназия высших наук князя Безбородко, начало творчества. Библиографический указатель / Сост. Н.М. Жаркевич, Е.Н. Михальский, П.В. Михед, Г.В. Самойленко. – Нежин, 1989. – 121 с.
11. И.К. Воспоминания учителя // Москвитянин. – 1854. – №21. – Т. VI. – Смесь. – С. 1-16.
12. Николай М. Опыт биографии Николая Васильевича Гоголя. Период первый // Современник. – 1854. – №2. – Отд. №2. – С. 37-92.
13. Лицей князя Безбородко / Изд. гр. Г.А. Кушелев-Безбородко. – СПб: Тип. ИАН, 1859. – 208 с.
14. Владимиров П.В. Из ученических лет Гоголя // Известия Киевского университета. – 1890. – Кн 5. – С. 1-46.
15. <Сенковский О.> Опыт биографии Николая Васильевича Гоголя. Соч. Николая М. // Библиотека для чтения. –1854. – Т. 126. – Ч.II. – Отд. VI. – С. 16.
16. Современник. – 1854. – №4.
17. Кулиш П. <Николай М.> Записки о жизни Н.В. Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. В 2-х т. – СПб., 1856.
18. Ісаєнко К.П. Микола Гоголь і Пантелеймон Куліш: проблема типології художньої свідомості. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Київ, 2004. – 202 с.
19. Кулиш П.А. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. В двух томах. – Москва. ИМЛИ РАН. – 2003. – 704 с.
20. Гоголь Н. В. <Авторская исповедь> / Подгот. к печати Л. М. Лотман // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: [В 14 т.] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, 1937–1952. – Т. 8. Статьи. –1952. – С. 432-467.
21. Ковальчук О. “Авторська сповідь” М. Гоголя (своєрідність бачення світу “українською людиною”) // Гоголезнавчі студії.– Ніжин, 1997. – Вип. 2. – С.13-20.
22. Каллаш В.В. Указатель литературы о Гоголе // Гоголь Н.В. Сочинения: В 10-ти т. / Под ред. В.В. Каллаша. – СПб.: Изд. Брокгауз-Эфрон, 1914. – Т. 1. – С. XVI-XXI.
23. Пантелеймон Кулиш. Николай Васильевич Гоголь. Опыт биографии / Сост. Сергей Шумов и Александр Андреев. – Москва: Альтернатива-Евролинц, 2003. – 244 с.
24. Рулін П. Куліш як дослідник і критик Гоголя // Книгар. – 1919. – № 23-24. – С. 1563-1573.
25. Романченко І. Куліш – біограф і критик Гоголя. – Ромен, 1943. – 86 с.
26. Вібе Г. Куліш як гоголезнавець. – УВАН. – Вінніпег, 1972. – 24 с.
27. Ляхова Ж. П. Куліш – дослідник і видавець епістолярію М. Гоголя // Гоголь и современность. – К., 1994. – С. 38-45.
28. Ісаєнко К.П. Модель біографії М. Гоголя П. Кулішем (до проблеми інтерпретації біографії письменника) // Література та культура Полісся. – Вип. 23. – Ніжин, 2003. – С. 8-13.
29. Виноградов І.А. Первый биограф Гоголя // Кулиш П.А. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. – М.: ИМЛИ РАН, 2003. – С. 3-81.
30. Михед П.В. Біля витоків „православного” гоголезнавства: Пантелеймон Куліш // Київська Русь. Літературно-критичний часопис. Книга I (X). – К., 2007. – С. 122-144.
31. Хойнацкий А.Ф. Институтская Свято-Александровская церковь в Нежине: Историко-

статистический очерк. – Чернигов, 1877. – 124 с.

32. Аристов Н. Состояние образования России в царствование Александра I-го // Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1879. – Т. 3. – С. 57-101.

33. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820-1832). – Киев. Типогр. М.П. Фрица. – 1879. – 159 с.

34. Заболотский П.А. Гоголь в русской литературе (библиографический обзор) // Гоголевский сборник / Под ред. М. Сперанского. – К., 1902. – С. 12-114.

35. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881.

36. Пашков В. Воспоминания // Берег. – 1880, 18 декабря. – № 268.

37. Шенрок В.И. Н.В. Гоголь и А.С. Данилевский // Вестник Европы. – 1880. – № 1. – С. 71-118.

38. Шевляков М. Рассказы о Гоголе и Кукольнике // Исторический вестник: Историко-литературный журнал. – 1892. – Декабрь. – С. 694-699.

39. Пономарев С. Нежинский журнал Н.В.Гоголя // Киевская старина. – 1884. – Т.7. – №5. – С. 143-146.

40. Веселовский А. Западное влияние в новой русской литературе. Сравнительно-исторические очерки Алексея Веселовского. – М., 1883. – 211 с.

41. Кирпичников А. Очерки по истории новой русской литературы. – СПб, 1896.

42. Надеждин Н. Гимназические годы Гоголя. – СПб.: Изд. тов. М.О. Вольф, 1883.

43. Коялович А.М. Детство и юность Н.В. Гоголя // Московский сборник / Под ред. С. Шарапова. – Б.М. – 1887. – С. 202-272.

44. Сперанский М.Н. Гимназия высших наук и нежинский период жизни Н.В. Гоголя. – К.:Лито-типография т-ва И.Н.Кушнерев и Ко. – 1902. – 30 с.

45. Сперанский М.Н. Один из учителей Н.В. Гоголя: И.Г.Кулжинский // Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. – 1907. – Т.23. – С. 1-82.

46. Супронюк О.К. Н.В. Гоголь и его нежинское литературное окружение (Автореф. дисс. на соиск. ученой степени кандид. филол. наук). – Ленинград, 1990. – 24 с.

47. Барабаш Ю.Я. Иван Кулжинский, волонтер малороссийства (Сквозь призму гоголевской оценки) // История национальных литератур. Перечитывая и переосмысливая. – М.: Наследие, 1995. – Вып. 1. – С. 39-51.

48. Шенрок В.И. Материалы для биографии Гоголя: В 4 т. – М., 1892-1897.

49. Шенрок В.И. Ученические годы Гоголя. Биографические заметки. – М., 1887.

50. Пыпин А.Н. Характеристика литературных мнений от 20-х до 50-х гг. – Б.м. – 1873. – С. 352-353.

51. Сребницкий А.И. Материалы для биографии Н.В. Гоголя из Архива Гимназии высших наук. – К., 1902. – 141 с.

52. Авенариус В. Гоголь – гимназист. – СПб., 1897.

53. Авенариус В. Гоголь – студент. – СПб., 1897.

54. Авенариус В. Школа жизни великого юмориста. – СПб., 1897.

55. Жаркевич Н.М. Трилогия В.П. Авенариуса “Ученические годы Гоголя” в контексте художественных традиций русской классической литературы // Література та культура Полісся. – Вип. 24. – Ніжин, 2004. – С. 145-151.

56. Котляревский Н. Н.В. Гоголь // Пантелеймон Кулиш. Николай Васильевич Гоголь. Опыт биографии / Сост. Сергей Шумов и Александр Андреев. – М.: Альтернатива-Евролинец, 2003. – 244 с.

57. Венгеров С. Писатель-гражданин (Письма Н.В. Гоголя. Редакция В.И. Шенрока. Издание А.Ф. Маркса. 4 тома. СПб., 1901) // Русское богатство. – 1902. – №2. – С. 122-145.

58. Щеголев П.Е. Из школьных лет Н.В. Гоголя (1821-1825) // Исторический вестник. – 1902. – Февраль. – С. 509-547.

59. Назаревский А. Из архива Головни // Н.В. Гоголь. Материалы и исследования: В 2 Т. / Под ред В.В. Гишпиуса. – Изд. АН СССР – М.: Л., 1936. – Т. 2. – С. 313-359.

60. Коробка В.И. Детство и юность Гоголя // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб. – 1902. – №2. – Отд.2. – С. 239-286.

61. Заболотский П. Опыт обзора материалов для биографии Н.В.Гоголя в юношескую пору // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1902. – Том VII. – Кн.1 – II. – С.32-70.

62. Гоголевский сборник / Под ред. М.Сперанского. – К., 1902. – 431 с.

63. Савва В.И. К истории о вольнодумстве в Гимназии высших наук кн. Безбородко. – Харьков, 1908. – 19 с.

64. Котляревский Н. Николай Васильевич Гоголь. Очерк по истории русской повести и драмы. Изд. 2-е, испр. – СПб., 1908. – 560 с.

65. Переверзев В.Ф. Творчество Гоголя. – СПб., 1914.

66. Гишпиус В.В. Гоголь. – Л., 1924.

67. Виноградов В.В. Гоголь и натуральная школа. – М., 1925.

68. Адамс В. Идиллия Н.В. Гоголя “Ганц Кюхельгартен” в свете его природоописаний // Ученые записки Тартуского университета. Филологические записки. – Тарту: Научная литература. – 1946. – Вып. 1. – 50 с.
69. Скуратовский В. На пороге как бы двойного бытия (из наблюдений над мирами Гоголя) // Гоголезнавчі студії. – Ніжин, 1997. – Вип. 2. – С. 64-102.
70. Кириличников А. Опыт хронологической канвы к биографии Н.В. Гоголя. – М., 1902.
71. Десницкий В.А. Задачи изучения жизни и творчества Гоголя // Н.В. Гоголь. Материалы и исследования / Под ред. В.В. Гиппиуса. – М., Л. : Изд. Акад. Наук СССР. – 1936. – Т. 2. – С.1-105.
72. Вересаев В.В. Гоголь в жизни. – Харьков: Прапор, 1990. – 680 с.
73. А. Воронский. Гоголь. http://az.lib.ru/g/gogolx_n_w/text_0250.shtml
74. Крижанівська О. Основні проблеми українського масонознавства // Проблеми історії України XIX - початку XX століть. Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України. – Вип. VII. – К., 2004. – С. 257-269.
75. Острецов В.М. Масонство, культура и русская история. Историко-критические очерки. – М.: Издательское общество ООО «Штрихтон», 1998. – 696 с.
76. Иофанов Д. Н.В. Гоголь. Детские и юношеские годы. – К.: Изд. АН УССР. – 1951. – 423 с.
77. Стогнут А.С., Кононенко И.К. Новые страницы к “делу о вольнодумстве” в Нежинской гимназии высших наук // Ученые записки Нежинского пед. института. – К., 1854. – Т. 4-5. – С. 163-209.
78. Машинский С.И. Гоголь и “дело о вольнодумстве”. – М.: Советский писатель, 1959. – 293 с.
79. Степанов Н.Л. Н.В. Гоголь. Творческий путь. – М.: Госуд. изд-во худож. литературы. – М., 1955. – 587 с.
80. Храпченко М. Б. Николай Гоголь. Литературный путь. Величие писателя. – М.: Современник, 1984. – 653 с.
81. Михед П.В. Про ніжинську літературну школу (до постановки питання) // Слово і час. – 1990. – №5. – 76-79.
82. Супрунюк О.К. Литературная среда раннего Гоголя // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. 50. – №1. – М., 1991. – С. 58-68.
83. Супрунюк О.К. Из новых материалов к биографии Н.Я. Прокоповича (К изучению нежинского литературного окружения Н.В.Гоголя) // Русская литература. – 1993. – №4. – С. 103-112.
84. Супрунюк О.К. Фольклористична діяльність Платона Лукашевича (ранній період) // Народна творчість та етнографія. – 1991. – №5. – С.13-19.
85. Жаркевич Н.М. Н.В. Гоголь и И.Г. Кулжинский (К вопросу о становлении исторических взглядов) // Література та культура Полісся. – Вип. 3. – Ніжин, 1992. – С. 25-31.
86. Виноградов И.А. Неизвестные автографы Н.В. Гоголя // Неизданный Гоголь. Издание подготовил И.А.Виноградов. – М.: Наследие, 2001. – С. 3-38.
87. Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа (1820-1990). – Нежин, 1993. – С. 3-83.
88. Самойленко Г.В. Нежин – город юности Гоголя. – Нежин, 2002. – С. 3-172.
89. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 3-83.
90. Михальський Е.Н. В.Г. Кукольник и его роль в становлении Гимназии высших наук князя Безбородко // Література та культура Полісся. – Вип. 6. – Ніжин, 1995. – С. 1-22.
91. Михальський Е.Н. Назначение И.С. Орлая директором Гимназии высших наук князя Безбородко в Нежине // Література та культура Полісся. – Вип. 23. – Ніжин, 2003. – С. 139-179.
92. Манн Ю. “Сквозь видный миру смех...” Жизнь Н.В.Гоголя 1805-1835. – М., 1994. – С.61-177.
93. Воропаев В.А. “Духом схимник сокрушенный”... Жизнь и творчество Н.В. Гоголя в свете Православия. – М., 1994. – 159 с.
94. Виноградов И. Религиозное образование Гоголя в Нежинской гимназии высших наук / Н.В. Гоголь и Православие. – М.: Изд. Отчий дом. – 2004. – С. 154-306.
95. Летопись жизни и творчества Николая Гоголя. Нежинский период (1820-1828) / Сост. Жаркевич Н.М., Кирилук З.В., Якубина Ю.В. // Гоголезнавчі студії. – Вип. 8. – Ніжин, 2002. – 232 с.
96. Крутікова Н.Є. Микола Васильович Гоголь: Життя і творчість. – К.: Держлітвидав, 1952. – 155 с.